

FÖRE 1814: 300 ÅR AV KRIG

Sammanfattning

I detta avsnitt tecknas den långa period av krig som föregick den tvåhundraåriga freden. Från Gustav Vasa till konventionen i Moss 1814 utkämpade landet 31 krig, de flesta mot Danmark/Norge, Ryssland och Polen. Detta innebar att rikets befolkning i närmare 40 % av sin levnad befann sig i krig. Visserligen tillät folkrätten det som kunde uppfattas som rättfärdiga krig, men det dämpade knappast bördorna för befolkningen. En förutsättning för att landet kunde bära detta var militärstatens organisation, en effektiv förvaltning och en befolkning som kunde förmås sluta upp omkring kronans mål. Med detta byggdes det också upp en samhällsstruktur, som kunde fortsätta att utvecklas under kommande århundraden.

Sveriges krig

I Göteborgs konstmuseum visades till helt nyligen en utställning med historiemålningar som kan sägas utgöra en viktig del av en svensk konstkanon. Här ser vi Gustaf Hellqvists målning Valdemar Atterdags brandskattning av Visby, Carl Larsson och Gustav Vasas intåg i Stockholm, Alfred Wahlberg och Gustav II Adolfs död vid Lützen, Gustaf Cederström med Karl XII och en hjältes likfärd.

Och vårt poetiska arv slår ofta an liknande strängar. Hos Tegnér's Karl XII, Heidenstams Karoliner, Snoilskys Svenska bilder och Runebergs Fänrik Stål saknas inte uppoffring och lidande, men framförallt: den krigstida miljön framställs som nästintill självklar. Vår historiebild är ju i mycket präglad av de krig som visserligen ligger långt bakom oss, men som påverkat vår historia och en betydande del av vår självbild.

Vårt land har från Gustav Vasa och nationalstatens grundande fram till början av 1800-talet – under 300 år eller det som nu brukar kallas tidigmodern tid - utkämpat 31 krig. Två tredjedelar av krigen hade sin orsak i grundläggande dynastiska, ekonomiska eller geopolitiska motsättningar i Norden. Vi kan ganska lätt urskilja huvudmotståndarna.

Med vårt grannland Danmark, och därmed också Norge, utkämpades 12 krig. De första hade sina rötter i Kalmarunionen mellan de tre skandinaviska rikena 1397, så har vi maktbalansen i

södra Östersjöområdet och det som historikern Bertil Boëthius kallade ”arronderingen av det svenska kärnlandet”. När Sverige och Danmark år 1813 för sista gången möttes på slagfältet var striden en del i den pågående kontinentala kraftmätningen.

Mot Ryssland fördes åtta krig. Kampen om Finland och de baltiska områdena, Östersjön och de rika Östersjöhamnarna låg till grund för konflikterna. Efter uppgörelsen i Tilsit mellan Napoleon och tsar Alexander utkämpades 1808-1809 det sista kriget med Ryssland, vilket slutade med att Finland blev storfurstendöme i det ryska riket.

Mot Polen har vi fört sex krig. En tidig intressekonflikt uppstod med den svenska expansionen i Baltikum som inleddes när stora delar av Estland 1561 ställde sig under Erik XIV:s beskydd. Kung Sigismunds anspråk på den svenska tronen ledde till en mångårig maktkamp, och striden om Östersjöhamnarna skapade djupa motsättningar under Gustav II Adolf och den karolinska epoken.

Sex krig kan vi direkt hänföra till Trettioåriga kriget eller de förpliktelser som följde med den Westfaliska freden 1648. Den tysk-romerske kejsarens målsättning att motverka protestantismen i Europa skapade en ny slags konflikt, som förstärktes av maktpolitiska ambitioner. Fredsslutet gav Sverige en stormaktsställning, men också territorier som måste försvaras. Särskilt gällde det besittningarna i Pommern, där den växande stormakten Preussen hade egna intressen.

Napoleonkrigen och Wienkongressen ledde slutligen in Sverige i tre krig. Gustav IV Adolfs konsekventa hållning gentemot Napoleon ledde till att de nordtyska provinserna förlorades och bidrog till förlusten av Finland. Men politiken under den nye tronföljaren Bernadotte bidrog till Napoleons fall, och efter kriget med Danmark och Norge, som bekant, till unionen med Norge.

Kriget och folkrätten

Detta var trehundra år, i mycket präglade av krig. Kungens roll var i regel också fältherrens, och ingen man eller kvinna undgick krigets verkningar. Men när vi bedömer historien måste vi också känna idébakgrunden, veta hur man vid den tiden såg på kriget som politiskt instrument eller hur man uppfattade krigets väsen.

Det var med den holländske rättslärde Hugo Grotius i början av 1600-talet som kriget sattes in i ett folkrättsligt system. Den i naturrätten grundade ordningen måste ibland försvaras med vapen, och tesen om det rättfärdiga kriget, *bellum justum*, fick stor betydelse för samtiden. Vi vet att Gustaf II Adolf hade med sig arbeten av Grotius i fält, och Grotius stod Oxenstierna nära. Det var Oxenstiernas förtjänst att denne, århundradets mest framstående jurist, gick i svensk tjänst som sändebud i Paris.

Men diskussionen är gammal. Till idébakgrunden hörde Gamla testamentet som många militärhistoriker har använts som utgångspunkt för krigshistoriska studier, men även Nya testamentet som innehåller åtskilliga referenser.

Med stöd i texten fann Thomas av Aquino att en kristen kunde vara soldat om saken var rättfärdig och avsikten god. Han anslöt sig till Cicero, som ansåg att kriget var berättigat endast som nödvärn och så länge det hade freden som mål.

Tankarna hos Grotius utvecklades vidare av Samuel von Pufendorf, som under sin tid i svensk tjänst tillämpade teorierna på aktuella politiska stridsfrågor, förklarade spelet mellan de kontinentala allianserna i början av 1670-talet och rättfärdiggjorde det svenska angreppet mot Brandenburg 1674.

Så kommer Montesquieu, Immanuel Kant och de franska encyklopedisterna under 1700-talet med sina försök att definiera begreppen krig och fred. Ingen av dessa dömer ut möjligheten att föra rättmätiga krig, lika litet som dagens etablerade regelsystem och FN-stadga. Fredstanken uppenbarar sig mer konkret under 1700-talet och en fredsrörelse i dagens mening långt senare.

Men skall vi kunna bedöma forna tiders människor är det bra att känna den tidens filosofi.

Kriget och samhället

En genomgång av ett trettiootal krig under 300 år kan lätt bli kalendarisk, men vi bör tänka oss in i miljön för dem som då levde i det svenska riket. I närmare 40 % av tiden levde man i krigstillstånd. Kriget var således för män och kvinnor på landsbygden och i våra små städer näst intill ett normalstillstånd, betydligt mer än de återkommande årstiderna.

Och då måste man ställa sig frågan, vad var det för samhälle som orkade bära bördor av detta slag?

Militärstaten

Man har präglat uttrycket militärstaten, 1600-talets svenska militärstat, en stat som kännetecknas av ett hårt uttag av knektar och skatter och ett fast grepp över folket, manifesterat i en unik kontrollapparat. Här ingick ämbetsverk, landshövdingar och präster. Hit hör de enastående informationssystem som vårt land alltid varit bra på, och som från nationalstatens grundande än idag karakteriserar den svenska staten, folkbokföringen med kyrkoböcker och skattelängder, rullföringen över utskrivna knektar, kontrollen av land och egendom med lantmäteriets storskaliga ritningar. Vi har alltid kunnat hålla reda på våra medborgare, och vi fick tidigt en centraliserad och väl fungerande förvaltning.

Ett tecken på militärsamhällets roll var också den officiella rangordning som etablerades under Karl XI. Här intog officerskåren det främsta rummet, både under den karolinska perioden och under frihetstiden. Först kom fältmarskalkar, generaler och amiraler, därefter hovkansler, landshövdingar och högre jurister. Den civila förvaltningen stod långt efter den militära i rang, och den akademiska sektorn gjorde sig knappast påmind.

Men en förutsättning för denna kraftutveckling var också ekonomin. Utrustningen av soldater, befästningsbyggandet runt hela Östersjön, upprätthållande av garnisoner och byggandet av stora örlogsskepp dominerade statsutgifterna under långa tider. I merkantilismens föreställningsvärld ingick värdet av en aktiv ekonomisk politik. Bergsbruk och industri utvecklades starkt. Tillsammans utgjorde koppar och järn omkring fyra femtedelar av exportvärdet under den karolinska epoken.

Och så har vi den mänskliga resursen, knektar och sjömän. År 1544 fattade riksdagen ett viktigt beslut. Huvuddelen av soldaterna skulle utgöras av inhemska svenska och finska män, och de skulle skrivas ut eller, som Gustav Vasa själv formulerade det, rekryteras "med lämpor och utan stort rop", d.v.s. så långt möjligt på frivillig grund.

Man hade fört in ett nytt synsätt, som innebar att hela befolkningen skulle engageras i krigsansträngningen, och i Gustav II Adolfs krigsfolksordning 1619 beordrades prästerna att hålla reda på "deras ålder som tillväxa på det att när de till sina femton år komma". Och det var

förstås prästerna, som med sin kännedom om församlingsborna, gjorde upp de första längderna över mansfolk som kunde skrivas ut.

Många har pekat ut Sverige som det första land i Europa, som grundade sitt försvar på någonting som liknade allmän värnplikt. Värvade yrkestrupper var annars regel på kontinenten. Det var ett dyrbart system, men tidens bondeuppror gjorde i de flesta länder att man tvekade att sätta vapen i händerna på allmogen.

De långa krigen fick Karl XI att söka ytterligare utvägar och den svenska krigsmakten reformerades från 1680 med det bekanta indelningsverket, som skulle bestå ända till början av 1900-talet. Också det byggde på bondesamhället och de självägande bönderna. Vi känner systemet från Wilhelm Moberg och Raskens. Riket delades upp i rotar som var och en hade att sätta upp en soldat, hålla honom med uniform, torp och en täppa för underhållet. På det sättet fick man tillgång till en stående armé som försörjde sig själv och ständigt var beredd att rycka ut mot rikets fiender. Indelningsverket och den karolinska armén fungerade väl under mobiliseringen år 1700 och de första åren av Stora nordiska kriget, men som det med tiden skulle visa sig räckte inte systemet till för krig mot betydligt starkare stater.

Förlusterna

Bördorna var förstas oerhört tunga för ett rike som under denna period inte omfattade mer än mellan en och två miljoner invånare, och självklart slog stormaktspolitiken hårt mot alla och envar. Man har beräknat att Sverige och Finland från erövringen av Riga år 1621 till slaget vid Lützen år 1632 förlorade 50 000 i stupade. Omräknat till vår tids förhållanden betyder detta bortemot 500 000 stupade män under en tioårsperiod. Det finns många exempel på hur förlusterna i strid, sjukdomar eller umbäranden slog mot lokalsamhället i svenska och finländska bygder.

När Gustav II Adolf uttalade sig om förhållandena i Rigas garnison i början av 1620-talet, "soldaterna dö som flugor sin kos", var det ett tecken på att utskrivningen av bondsöner inte kunde räcka länge. I stället blev det värvning av yrkessoldater, och under slutet av Trettioåriga kriget bestod den svenska armén huvudsakligen av legosoldater.

Annorlunda var det under den karolinska tiden, då indelningsverket fungerade. Men förlusterna för den lilla befolkningen kulminerade under det stora nordiska kriget 1700-21, då runt 200 000

man föll i arméns och flottans tjänst, fördelade på 150 000 stupade från det nuvarande Sverige och 50 000 fallna från den dåvarande östra rikshalvan Finland.

1710-talet, vårt sista stormaktsdecennium uppvisar en rad tecken på vad man skulle kunna kalla en total krigsinsats. Efter Poltava måste man i hemlandet så snabbt som möjligt sätta upp en helt ny armé för att möta den danska invasionen i Skåne. Nya soldater skrevs ut, hästar anskaffades, vapen smiddes, uniformer syddes och proviant anskaffades i väldiga mängder. Hela samhället ställdes om för krigets och krigsmaktens behov, ingen medborgare lämnades utanför.

Det är inte så förvånande, att Sverige redan tidigt visa upp ett stadigt ökande kvinnoöverskott. Kvinnorna stod inte bara för ansvaret för hemmet utan även för en betydande del av produktionen inom den helt dominerande näringen, jordbruket. Cromwells sändebud Whitelocke noterade häpet under sin resa i Sverige 1652 att »kvinnsfolken, med lika färdighet som mankötet, köra sin plog, sin vagn, ro sin båt, med flera sysslor, som manfolken på andra ställen hava sig förbehållne«. En sentida historiker har konstaterat att stormaktstidens Sverige var knektänkornas land. Kvinnorna trädde fram ur hem och familj och övertog skötseln av gårdar och jordbruk.

Samhället

Men vid sidan av statens organisation, samhällskrafterna samt det effektiva utnyttjandet av ekonomiska och mänskliga resurser återstår fortfarande en avgörande faktor. Systemet fungerade visserligen inte utan tvång eller protester mot bördorna, men i det stora hela utan uppror och större motstånd. Ett modernt begrepp är tillit. Det förutsätter förtroende och någon form av delaktighet. Man brukar peka på en gammal tradition med sockenstämmor och självägande bönder, en riksdag med fyra relativt självständiga ständer, ett system som minskade avståndet mellan medborgare och överhet, och som resulterat i att många in i vår egen tid fortfarande betraktar förvaltningen som beskyddare snarare än förtryckare.

Militärsamhället var genomorganiserat på alla nivåer, men det var ändå ingen diktatur. Även under det karolinska enväldet fungerade ämbetsverk med egen makt och på ett sätt som ytterst var reglerat i lag. Man har betonat samspelets betydelse för tidens inhemska omdaning, samspelet mellan olika samhällskrafter och befolkningsskikt. Allmogens besvär kunde leda till undersökning och jämkning, ständerna hade inflytande i riksdagen, och kronan hade hela tiden

att ta hänsyn även till bondeståndet. Den bondearmé som skapades genom Gustav Vasas utskrivningar och Karl XI:s indelningsverk skiljde sig från yrkesarméer och soldatesk och hade en viktig del i samhällsutvecklingen.

Härigenom började tidigt utvecklingen mot en miljö som i dag brukar karakteriseras som ett förhandlande och kompromissande samhälle. Det är inte utan orsak som Karl XII kunde styra landet i femton års frånvaro, varav fem i Turkiet.

Och på detta sätt lade nog militärsamhället en grund för kommande sekel. Man har i diskussionen om systemskiften noterat hur smidig övergången från militärstaten till ämbetsmannastaten ändå blev. En del av förklaringen är antagligen att långsiktiga civila strukturer redan fanns på plats. De hade kommit till för att möjliggöra den militära kraftsamlingen, men de visade sig vara seglivade även under andra förhållanden.
